

Gebei Sándor

OROSZORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ FELÉ

A hármas antant létrejötte

Az 1892. augusztus 5/17-én aláírt, de Oroszország által 1893-ban, Franciaország által csak 1894-ben ratifikált francia–orosz katonai szerződés azzal a deklarált céllal született meg, hogy sikeres védekező háborút folytathasson, ha a szerződő felek bármelyikét támadás érné a Hármasszövetség bármelyik tagja részéről: (*подготовиться к требованиям оборонительной войны, вызванной нападением войск Тройственного союза против одной из них*) Franciaország és Oroszország abban az esetben, ha Németország vagy az Osztrák–Magyar Monarchia mozgósít, „a hír vétele után összes erőiket mindennemű előzetes meg egyezés bevárása nélkül haladéktalanul és egyidejűleg mozgósítják.” Oroszország 1,3 millió katonát ígért segítségül a megtámadott Franciaországnak Németország elleni harcához, ellenkező esetben pedig, ha Oroszországot érné német támadás, Franciaország 700–800 ezer katonával segíti szövetségését. A Hármasszövetség fennmaradásáig élő szerződés tartalmazta az orosz és a francia vezérkar szoros együttműködésének módozatait békés, illetve háborús időszakban egyaránt.¹

Európa rendszeresen konstatálhatta az utóbbi kitétel megnyilvánulását. A ko-

---

¹ Сборник договоров России с другими государствами, 1856–1917. Москва, 1952. 281–282.; История внешней политики России. Конец XIX – начало XX века. От русско–французского союза до Октябрьской революции. (Отв. ред.: Сахаров А. Н.) Москва, 1997. 43–45, 91–101. (История внешней политики России); Головин, Николай Николаевич: Из истории кампании 1914 года на Русском фронте: начало войны и операции в Восточной Пруссии. Прага, 1926. 48–49. (a továbbiakban: Головин, 1926.) Interneten: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/10609-golovin-n-n-iz-istorii-kampanii-1914-goda-na-russkom-fronte-nachalo-voyny-i-operatsii-v-vostochnoy-prussii> (letöltve: 2014. december 2.)

rabeli sajtó hol terjedelmesebb, hol rövidebb híradással számolt be a francia és orosz katonai delegációk kölcsönös látogatásáról, az orosz hadihajók földközi-tengeri francia kikötőkben való tartózkodásáról, az Oroszországba irányuló francia export dinamikus felfutásáról stb. Nem véletlen, hogy éppen 1893. június 5/17-én írták alá Pétervárott, és már június 30/július 12-én életbe is léptették a francia termékekre vonatkozó vámkedvezményeket.² A francia–orosz kereskedelmi konvenció szinte valamennyi áruféleség behozatali vámtételét 10–25%-kal csökkentette. Például a francia eredetű, Franciaországból Oroszországba szállított friss gyümölcs, zöldség, olíva, capribogyó, fűszerek stb. és konzervjeik után fizetett 5 aranyrubel/pud (1 pud = 16,38 kg) tarifát Oroszország 15%-kal mérsékelte. Szintén 15%-kal leszállította az édességek, szörpök, lekvárok, csokoládék, rumos, likőrös, konyakos gyümölcsök után esedékes 9,6 aranyrubel/pud vámkötelezettséget. Kedvezőbb lett az alkoholos italok vámtarifája is. 10%-os engedményben részesült a hordós kiszerezésű rum, konyak, gin, whisky, egyéb gabonapálinkák, szilvórium stb. 12 aranyrubel/pud volt a vámtarifa, ha a fenti áruk üveges kiszerezésben érkeztek Oroszországba, így a korábbi 1 aranyrubel/üveg vám 15%-kal csökkent. Az üveges borok és a gyümölcsborok (akár széndioxiddal dúsított, akár nem) egyformán 15%-os kedvezményt kaptak az 1,40 aranyrubel/üveg tételből. (1 üveg = nem több mint 1/20 vödör; 1 vödör = 12,3 l.) A listáról természetesen a francia kozmetikumok sem hiányozhattak. Például az üvegcsékben, dobozokban lévő kölnivizek, hajfestékek stb. 16 aranyrubel/pud mértéke, pafüмок, finom krémek 35 aranyrubel/pud vámja egyformán 15-15%-kal szelídült. A divatcikkék (csipkeholmik, női kalapok, egzotikus madarak tollai stb.), bőr-, textil-, papíripari termékek helyett inkább néhány nehézipari termék emelhető ki a lajstromból. Az 5 fontnál (1 orosz font = 1/40 pud, vagyis 0,4095 kg) nehezebb öntöttvas-, vas- és acélárúk után lerótt 1,70 aranyrubel/pud, az 5 fontnál könnyebb termékek (szegek, pántok, kapcsok) 2,70 aranyrubel/pud vám nagysága 10%-kal esett le, a drótokra, sodronyokra, acélszalagokra stb. érvényes 4,40 aranyrubel/pud vámja 20%-os kedvezményt kapott. Mindenfajta iparüzésnél és mezőgazdaságban (kassza, sarló, lapát, gereblye stb.) használatos kéziszközök esetében számolt 1,40 aranyrubel/pud vámtételt 15%-kal csökkentették, a gépi berendezések (gőzmozdonyok, fémmegmunkáló gépek, kötőgépek, kazánok, tűzoltó berendezések stb. és alkatrészeik) 1,70 aranyrubel/pud tarifát pedig 10%-kal mérsékeltek.

Az 1888. évi német–orosz konfliktus után a német külpolitikai vonalról a francia orientációra történt váltás 1893–1894-re véglegesen lezajlott – gazdaságilag

² Мартенс, Фридрих–Фромгольд: Собрание Трактатов и Конвенций заключенных Россией с иностранными державами. т. 15. СПб., 1909. 607–619.

nem (!)³ –, az 1904. évi entent cordiale (az angol–francia „szívélyességi megegyezés”) és az 1907. évi orosz–angol katonai szövetség megszületése mögött egyaránt kimutatható az orosz–francia érdekviszonosság. Amíg az előbbi esetében az észak-afrikai osztozkodásban a francia igényeket Oroszország támogatta, addig a Japántól elszenvedett katonai vereség után Franciaország kiállt Oroszország mellett az angol–orosz ázsiai érdekszférák (Afganisztán) kijelölésekor. (Megdólt Bismarck szilárd véleménye: Németországnak van egy nagy szerencséje – mondta –, amit még a német diplomaták ügyetlensége sem tud elrontani: ez az angol–orosz vetélkedés [Ázsiában].) Sőt! Franciaország éppen ez idő tájt nyújtott Oroszországnak egy nagyobb kölcsönt 2,2 milliárd frank értékben. (A francia hitelek összértéke 1914-ben elérte a 27 milliárd frankot, azaz a 3 milliárd aranyrubelt⁴ – 1 aranyrubel = 9 francia frank.)

1907-ben az orosz–angol ázsiai érdekszférák tisztázásával megszületett a hármas antant,⁵ és ezzel bezárult a gyűrű a hármasszövetség: Németország, Ausztria–Magyarország és Olaszország körül.

Oroszország geostratégiai helyzete

Az Orosz Birodalom 44 európai kormányzóságából 29 tisztán orosz lakosságú, a nyugati határaihoz kapcsolódó 15 kormányzóság nemzeti, nemzetiségi összetétele igen vegyes. A rokon szláv népeken (ukrán, belorusz, lengyel) kívül a baltikumi és a finn-karéliai területeken a birodalom struktúrájába beilleszkedő, ill. a beilleszkedést elutasító nem szláv etnikumok éltek. Vagyis ebben a 15 kormány-

³ История внешней политики России, 1997. A 19. oldal táblázata alapján Oroszország legfontosabb külkereskedelmi partnere az export és az import vonatkozásában egyaránt Németország és Nagy-Britannia maradt. Franciaország a két nagyhatalomhoz képest csekély arányban részesedett az orosz külkereskedelemből. Oroszország exportja Németországba 1894-ben 250,7; 1912-ben 721,5; 1913-ban 672,0 millió rubelt tett ki. Ugyanezekben az években Nagy-Britanniába 175,3; 327,8; 267,8 millió rubeles kivitelt produkált. A Franciaországba kiszállított áruk értéke ugyanezekben az években 56,3; 98,2; 100,2 millió rubelre rúgott. Az orosz import legnagyobb hányadát szintén a német és az angol áruk alkották. Németországból a fenti években 143,0; 532,3; 652,2 millió rubelnyi, Nagy-Britanniából 132,8; 142,4; 173,0 millió rubelnyi áru érkezett tengeren és szárazföldön Oroszországba. Franciaország 28,2; 56,3; 57,0 millió rubeles exporttal szerénykedett csupán az orosz import struktúrában. Az orosz összexport 57%-át (1894), 36,3%-át (1912), 39,1%-át (1913) a gabonafélék adták. Az orosz külkereskedelem összefoglaló táblázatát lásd még *Berend T. Iván – Ránki György: Európa gazdasága a 19. században 1780–1914. Budapest, 1987. 530.*

⁴ <http://topwar.ru/25140-pochemu-pogibla-imperiya.html> (letöltve 2014. december 8.)

⁵ История внешней политики России, 1997. 213–217.; Az utóbbi évek értékes összefoglalása: *Кострикова, Елена Гавриловна: Российское общество и внешняя политика накануне Первой мировой войны 1908–1914. Москва, 2007.*

zóságban a központi hatalomnak alkalmazkodni kellett a helyi sajátosságokhoz. Itt említhető a cári lengyel alattvalók érzülete és magatartása az Oroszország elleni háború kirobbanásakor. A lengyelek magatartása rizikófaktoraként azért volt igazán veszélyes, mert külső fenyegetettséggel is párosult, hiszen Németország (Kelet-Poroszország) és az Osztrák–Magyar Monarchia (Galícia) egyaránt rivális nagyhatalomként volt jelen az egykori lengyel–litván állam területén. S hogy mennyire számolt maga II. Miklós cár is a veszéllyel, kiderül abból, hogy már a hadüzenet napján, augusztus 1-jén felhívást intézett az Orosz Birodalom lengyel alattvalóihoz. Hűségükért és támogatásukért Lengyelország egyesítését, a római katolikus vallás és egyház szabadságát, a lengyel nyelv szabad használatát ígérte. Oroszország viszont nemcsak nyugaton, hanem délen (Oszmán Birodalom – tengersizorsok, Kaukázus) és keleten (Japán – revans 1905-ért?) is ellenséges országokkal nézett farkasszemet, ráadásul nemcsak szárazföldön, hanem a tengereken is.⁶ Végző soron a cári birodalmat minden irányból katonai támadások érhatték, s akár a több oldalról megindított egyidejű támadást sem lehetett kizárni.

Készülődés a háborúra – mozgósítási terv Oroszországban

Oroszország haditerveit a Vezérkari Főnökség a 20. század eleji politikai események (1904–1905: orosz vereség Japántól, 1908: annexió válság Boszniában, 1912–1913: Balkán-háborúk) hatására többször is átdolgozni kényszerült. Legutoljára az átfogó elemzésen alapuló vezérkari munkát 1914. március 1/13-i dátummal zárták le.⁷ Az Orosz Birodalom alapvető stratégiai céljait a Franciaországgal kötött szerződése határozta meg. A vezérkar azzal számolt, hogy a hármasszövetség kezdeményezte háborúban Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia lesznek a birodalom fő ellenségei, Romániával csak feltételesen kalkulált. Az orosz vezérkar „A”- (=Ausztria) és „G” (Germania)-tervvel készült a háborús időszakra. Az „A-terv” akkor lépne életbe, ha Németország fő erőit Franciaország ellen vetné be, a „G-terv” pedig akkor, ha Németország Oroszországra mérné a főcsapást. A német–francia fronton kibontakozó harcok esetén az Osztrák–Magyar Monarchia Galíciából kezdeményezi majd a támadását Jaroslaw–Lwów–Trembowla, illetve Siedlec–Breszt–Kobrin irányokba, német szövetségese pedig Kelet-Poroszországból indítja meg csapatait Gumbinnen–Lyk–Ortelsburg–Nyeman folyó felé, hogy így segítse elő a Monarchia átütő si-

⁶ Lásd történelmi vetületben az egész problémakört: Геополитические факторы во внешней политике России. Вторая половина XVI – начало XX века. К столетию А. Л. Нарочницкого. Москва, 2007.

⁷ *Зайончковский, Андрей Медардович*: Подготовка России к мировой войне. Москва, 1926. 410–425.

kerét. Ebben az esetben – a vezérkar rendelkezésére álló adatok alapján – Oroszországnak egy hatalmas ellenséges erővel kell szembenéznie. Valószínűsíthető, hogy 4062–4466 db ágyúval, 1964–2118 db géppuskával támogatott 1,02–1,08 millió osztrák–magyar és német gyalogos lövész, 83 950–86 700 lovas (huszár, dragonyos) lép a birodalom területére.⁸ A francia szövetséges iránti kötelezettségből adódóan az orosz fegyveres erők a mozgósítás elrendelésének napjától számítva a 15. napon már a kelet-poroszországi támadásra kijelölt kiindulási pontokon lesznek, így próbálják tehermentesíteni a nyugati frontot, így kényszerítik ki a német erők átcsoportosítását keletre.⁹ Az oroszok északnyugati frontján a stratégiai diszlokációt a Sauli–Kovno–Nyeman folyó–Bobjor folyó–Narew folyó–Nyugati-Bug folyó vonala, délnyugaton pedig a Wieprz folyó Lublinnal–Cholm (Chelm)–Dubno–Proszkurov (ma: Hmelnickij) vonal jelentette. Az orosz Vezérkari Főnökség terjedelmes elemzésében mindössze három oldalt szenteltek a „G-terv” kifejtésének, mert az orosz haderő védelmi állásokban tartóztatja fel a jelentős élőerővel (feltételezhetően 128 gyalog és 22 lovas hadosztállal) Pétervár, Kijev, Kisinyov, Bender (románok) céllal támadó ellenséget.¹⁰

Az orosz hadvezetés úgy kalkulált, hogy a békeidő 1,3 milliós fegyveres állománya¹¹ a tervszerű mozgósítással 5 millióra növelhető. Ismeretes, hogy Oroszországban minden 21. életévét betöltött férfi hadköteles volt; halasztást a felsőfokú tanulmányokat végző hallgatók kaptak. A fiatalok 3 éves szolgálatot teljesítettek a gyalogságnál és a tüzérségnél, a többi szárazföldi fegyvernemnél a behívottak (így a lovasságnál is) 4 évig, a flottánál 5 évig katonáskodtak. A leszerelés után 38 éves koráig mindenki tartalékos állományba került (alkalmanként hadgyakorlatra, 6 hetet nem meghaladó szolgálatra berendelve). A 38–43. év közöttiek a „helyi katonák”, vagyis a népfelkelők kategóriájába kerültek.

A 24–25 és 38 év közötti, tartalékos férfilakosság totális mozgósítását 5 szakaszban tervezték. Az általános mozgósítás kihirdetésétől számított 15. napra 27

⁸ Uo. 414.

⁹ Uo. 416.

¹⁰ Uo. 423–425.

¹¹ Головин 1926. 413–415. – Papíron így nézett ki a teljes létszámra még nem feltöltött állomány: a varsói katonai körzetben 5 hadtest (hdt. = korpusz), a vilnai – 4 hdt., a kijevi – 5 hdt., a pétervári – 3 gárda-hadosztály + 3 hdt., az odesszai – 2 hdt., a moszkvai – 5 hdt., a kazanyi – 2 hdt., a kaukázusi – 3 hdt., a turkesztáni – 2 hdt. + 1 gyalogos brigád + 1 lovas kozák brigád, az omszki – 2 hdt, az amurmenti – 3 hdt. stb. Egy hadtest = 3 gyalog hadosztály + 1 lovas hadosztály + 6 ütegnyi tüzérség (6 x 8 db tábori löveg), létszáma 48 700 főt tett ki. (4 hdt. alkotott 1 hadsereget = armija). A neves orosz hadtörténész, Beszkrovnij az 1925. évi statisztikai adatot elfogadva, 1,423 millió főt szerepeltet monográfiájában. *Бескровный, Любомир Григорьевич: Русская армия и флот в начале XX века: Очерки военно-экономического потенциала.* Москва, 1986. 15. (Бескровный, 1986.)

gyalog hadosztály + 2 lövész brigád (= 4 ezred) és 20 lovas hadosztály, a 23. napra plusz 20 gyalog hadosztály + 12 II. lépcsős gyalog hadosztály és 3 kozák lovas hadosztály egészíti ki a békeidő fegyveres erejét. Románia semlegessége esetén az odesszai katonai körzetből még átirányítható lesz 2,5 gyalog hadosztály és 1 lovas hadosztály. Az x nap utáni 30. napra a kazanyi katonai körzetből még 3 gyalog hadosztály + 6 II. lépcsős gyalog hadosztály + II. és III. lépcsőben lévő kozák egységek növelik a létszámot, de ha Németország teljes erejével Franciaországra zúdul, úgy a Balti-partvidékről még 2 gyalog hadosztályra lehet számítani. A mobilizációs időszak 30–60. napjára a fentiek kiegészülnek további 6 II. lépcsős gyalog hadosztállyal, 3 szibériai gyalog hadosztállyal, 3 lövész és 1 lovas turkesztáni brigáddal, s ha Törökország semleges marad, még 2 kaukázusi gyalog és 1 lovas hadosztállyal. A mozgósítás utolsó fázisát x nap + 60–85. napban állapították meg, Japán semlegességét figyelembe véve. Ebben az esetben a Bajkálon túlról az európai frontra átdobhatónak vélték 2–4 gyalog hadosztályt 2 lovas brigáddal egyetemben.¹²

Az orosz haderő felszerelése – a hadiipari kapacitás

Az 1908. évi katonai számvetés az alábbi normákat tartalmazta: 1 puska/1000 töltény, 1 géppuska/75 ezer töltény, 1 könnyű táborigénylőveg/1000 db lőszer, ám egy 1911. évi jelentés szerint a kijevi katonai körzet ellátottsága 1 puska/490 töltény, 1 géppuska/22 144 db, 1 könnyű táborigénylőveg/580 db lőszer volt.¹³ Golovin tábornok alapmunkája szerint a harcoló és a tartalékos állomány számára a háború kezdetén 4,5 millió db puska állt rendelkezésre, ám havi 200 ezres veszteséggel kalkulálva egy három évre elhúzódó háború esetén 7,2 millió db fegyverre mutatkozott igény.¹⁴ Képes volt-e az orosz hadiipar ilyen igény lefedésére? Szintén

¹² Головин 1926, 53–54.; Бескровный 1986. 15.

¹³ Зайончковский, 1926. 282.

¹⁴ Головин, Николай Николаевич: Военные усилия России в Мировой войне. Москва, 2001. 6. (az 1939-ben Párizsban kiadott két kötetes munka reprintje. A párizsi kiadás elérhető az interneten: <http://elib.shpl.ru/nodes/14129>) Néhány fontosnak gondolt adattal kiegészítjük Golovin altábornagy életrajzát, mert *Hajdu Tibor*: Az orosz vezérkar 1910–1913-as tervei az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország elleni támadásra c. tanulmányának (Történelmi Szemle 2014/2.) 315. oldali 2. jegyzetét hiányosnak érezzük: Golovin, Nyikolaj Nyikolajevics (Головин, Николай Николаевич: 1875–1944) – gyalogsági tábornok fia, apjához hasonlóan szintén a tábornokságig, a cári hadsereg altábornagya rendfokozatáig küzdötte fel magát. 1907–1914 között a Vezérkari Akadémia professzoraként hadtörténetre és stratégiára oktatta a tiszteket. A forradalmak után emigrációban élt, Franciaországban telepedett le. 1922-ben az orosz emigránsok számára Párizsban megszervezte a „felsőfokú hadioktatást”, amely egészen 1940-ig létezett. 1926–1940 között a Hoover Intézet párizsi könyvtárának hivatalos képviselője. Az amerikai Carnegie Alapítvány felkérésére és anyagi támogatásával megírta Az orosz hadsereg

Golovkintól ismert a tény, hogy az orosz katonaság alkalmanként 35%-os puska-hiánnyal küszködött a háború folyamán.¹⁵ E vonatkozásban Paléologue francia követ kétségbeejtő szituációról számol be a háború kitörése utáni 4. hónapban. A hadügyminisztériumból szerzett információi alapján az 1914. december 18-i naplójegyzetében arról panaszkodott, hogy hiába van 800 ezer orosz tartalékos katona készenlétben, puszkák híján a frontra vezényelni őket nem lehet. Talán havi 100 ezer db puska gyártására képesek lesznek ezután a fegyvergyárak (Tula, Izsevszk, Szesztroreck), talán 1 millió db puszkát lehet majd vásárolni Japántól és az USA-tól, talán Anglia és Franciaország is tud néhány százezer db puszkát szálítani, hogy az égető hiány leküzdhető legyen.¹⁶

A gyalogság tüzéségi ellátottságát a vezérkar a háború előestéjén 293 db 3 hüvelykes könnyű tábori löveg/hadsereg kvótában határozta meg, de az 1914. évi tapasztalatok alapján 1915-re már 560 db-ot írt elő. Ennek a normának teljesítéséhez a hadüzemek produktivitását havi 1200 db-os lövegkibocsátásra kellett volna felfuttatni, amely teljesen irreális elvárás volt, hiszen a Pétervárott, Perm-ben stb. készített ágyúk gyártási üteme 16-szorosan maradt el a papírra vetett tervtől. A szárazföldi nehéztüzérség (6, 8, 9, 11, 12 hüvelykes lövegek) intenzív felfejlesztése csak az 1914-es súlyos veszteségek után kezdődött el a pétervári és a permi állami, valamint a pétervári Putyilov s Obuhov magánüzemekben.¹⁷ Az

---

a világháborúban (The Russian Army in the World War. New Haven, Yale Univ. Press, 1931.) című monográfiáját. Franciaország német megszállása idején a németeknek dolgozott, a Vlaszov hadsereg tisztképzésében vesz részt. Felesége elvesztése után (1943) egészségi állapota megrendül, majd szívinfarktus következtében 1944-ben elhunyt. Párizsban temették el. Kéziratosságot a Hoover Intézetbe került. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Головин,_Николай_Николаевич_\(генерал\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Головин,_Николай_Николаевич_(генерал)) letöltve: 2014. december 27.

¹⁵ Уо. 19. *Шигалин, Григорий Иванович*: Военная экономика в первую мировую войну. Москва, 1956. Глава 8/2. «Производство вооружения, боеприпасов и предметов военной химии» – interneten: http://militera.lib.ru/research/shigalin_gi/index.html; (2014. december 20.)

¹⁶ *Paléologue, Maurice*: A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Franciaország nagykövetének naplójából. Budapest, 1982. 120. (Paléologue, 1982.)

¹⁷ *Головин* 2001. 23, 25–26.

A 19–20. századforduló legnagyobb hadüzemei – a Putyilov- és az Obuhov-Művek – Pétervárott működtek. Az 1801-ben alapított vasöntőde Putyilov nevével összefonódó története igazán csak 1868-ban kezdődött, amikor Putyilov, Nyikolaj Ivanovics (1820–1880) mérnök, vállalkozó kivásárolja a gyárat a kincstártól. Oroszországban itt használják először (1870) a Bessemerkemencéket. Vállalkozása 1872-ben cári engedéllyel részvénytársasággá alakult. Az ekkor már hat üzemegységből álló komplexumban vasúti síneket, ágyúkat, tehervagonokat gyártottak. A Putyilov-korszak a mérnök halála után sem szakadt meg. Termelési profilja mozdony-, személyvagon- és hajóépítéssel bővült. Európában csak a német Krupp és az angol Armstrong gyáróriások számítottak nagyobbak. 1902-ben már 25 ezer munkást foglalkoztatott a saját lakónegyeddél, iskolával, templommal, színházzal rendelkező, a Finn-öböl partján terjeszkedő óriásvállalat.

Az Obuhov, Pavel Matvejevics (1820–1869) kohász 1863-ban alapította gyár szintén gyors és

orosz hadsereg súlyos vérvesztéssel fizetett nemcsak a lövegek gyér száma, de a tüzérségi lőszer hiánya miatt is. Főleg a 76 mm-es ágyúlőszer pótlása okozott nem mindennapi gondokat. Kiderült, hogy 1914. decemberre a raktárkészlet, 5,2 millió db szinte kiürült, s a hadsereg napi 45 ezer darabos igénye a napi 13 ezer darabos termeléssel nem egyenlíthető ki. Az állami és a magánkézen lévő lőszer-gyárak (Pétervár, Tula, Luganszk) képtelenek voltak lépést tartani a front szükségleteivel. A lőszergyártásért felelős hadiipari bizottság 1915 áprilisára mindössze a napi 27 ezer db-os teljesítményt prognosztizált.¹⁸

Infrastruktúra Oroszországban

A 19. század végi (francia–porosz) és a 20. század eleji (orosz–japán), de a Balkán-háborúk is visszaigazolták a vasutak hadászati jelentőségét; a háborúra készülők nem hagyhatták figyelmen kívül a gyors mozgást, helyváltoztatást, erőátcsoportosítást elősegítő közlekedési eszköz fejlesztését. Oroszország vasútépítéshez való viszonyát az ország haditervei határozták meg. Amíg a 19. század végi, ún. Miljutyin-féle terv a nyugati határhoz közeli vasúthálózat továbbfejlesztésére koncentrált, addig Szuhomlinov Vezérkari Főnöksége új vasútkoncepciót fogadtatott el a törvényhozással. Szakított elődjének támadó hadműveleteket preferáló elképzelésével, s a hadsereget inkább a határtól beljebb kialakítandó erődítményvonalba kívánta elhelyezni. A vasút elé új feladatot tűzött: tulajdonképpen az erődítmények közötti kommunikációt kellett biztosítani, kiegészítve azzal, hogy a jövőben a vasútpályák építése fordítva, mint korábban, „belülről kifelé”, azaz keletről nyugatra fog történni. A hibás alapvetés következtében 1914-ben Oroszország felől Németország felé 10, az Osztrák–Magyar Monarchia felé mindössze 7 vasútvonal futott, ugyanakkor Németország irányából 18, az Osztrák–Magyar Monarchia irányából 14 vasútvonal érte el az orosz határokat. A franciák 1913. és 1914. évi címkézett (csak vasútépítésre fordítható) 500 millió franknyi

---

sikeres karriert futott be a 19–20. század fordulóján. Fennállásának 50. évfordulójára 130 oldalas, képekkel illusztrált könyvet állítottak össze a gyár volt és akkori vezetői. Címe: Обуховский сталелитейный завод. СПб. 1913. (Interneten hozzáférhető: dlib.rsl.ru/viewer/01003804193#?page=1-130) Az 1870-es években itt 20 fős acél előállítás világszínvonalon folyt. Oroszországban itt működött először Martin-kemence, 1890-ben pedig 2 db 30 tonna kapacitású Siemes–Martin-kemence emelte a termelést. A gyár kifejezetten katonai megrendeléseket teljesített: a műhelyek 1864–1900 között például a flotta és a szárazföldi hadsereg számára 8670 db löveget gyártottak, legnagyobb kaliberű a 16 hüvelykes hajóágyú volt. 1900–1912 között a flotta 2623 db, a szárazföldi hadsereg 1910 db ágyút kapott az üzemből. (73–74. oldal) Profiluk lőszer-, tengerialkna- és torpedógyártással bővült. Az Obuhov-gyárban 1900-ban kb. 4 ezer munkás, 1914-ben pedig már 10 266 munkás és alkalmazott dolgozott.

¹⁸ *Paléologue* 120.

hitele az elmaradott orosz infrastruktúrán vajmi keveset módosíthatott. A háború utáni elemzések kimutatták, hogy Oroszország háborús vasúti szükséglete 1914-ben 191 730 verszta (= 204 575 km) lett volna, ehelyett 45 650 verszta (= 48.708 km) szolgálta a katonai és polgári életet. A vasútsűrűség tekintetében Európában Anglia foglalta el a vezető pozíciót 113,4 km/1000 km² aránnyal, Németország 99,7 km/1000 km², Franciaország 92,2 km/1000 km², Osztrák–Magyar Monarchia 56,2 km/1000 km² volt a további sorrend, Oroszország 9,0 km/1000 km² mutatóval messze az utolsók között állt.¹⁹ Arról nem is szólva, hogy egy északnyugatról délnyugatra történő átcsoportosítás és anyagszállítás gyakorlatilag a kivitelezhetetlennel volt egyenlő, hiszen ebben az irányban egyetlen nyomtávós vasútvonal (Vilno–Rovno) létezett. A front és a háterszág kapcsolatnélküliségéből (szállítási nehézségekből) adódó problémák mellett a háterszág háborús erőfeszítéseinek számbavételekor első helyen a kritikus munkaerőhiány említendő. Például a fronthoz közeli Kaluga és Orjol kormányzóságok munkaképes (16 éven felüli) férfi lakosságának 48,1%, ill. 47,4%-át vitték el katonának.²⁰ Nyilvánvaló, hogy ez az országszerte alkalmazott nagyfokú mozgósítás egyidejűleg kitermelte azt a feloldhatatlan ellentmondást, amely a front egyre nagyobb szükségletei és a munkaerőben egyre zsugorodó háterszág termelékenységé között feszült. Nem kell hozzá különleges képzelőerő, milyen megélhetési és napi gondokat okozhatott a termelésből kivont munkaerő egy olyan országban, ahol békeidőben 3 termelő 8 embert + önmagát „táplálta”²¹ alacsony technikai-technológiai színvonalon.

A hadsereg vezetése

Alkalmas volt-e a vezérkar személyi állománya a helyes és reális tervezésre? 1908–1914 között négy (öt) vezérkari főnök (Szuhomlinov V. A. [1908–1909], Gerngross A. A. [1909–1911], Zsilinszkij Ja. G. [1911–1914], Januskevics Ny. Ny. [1914], Beljajev M. A. [1914–1916]) váltotta egymást Oroszországban, amely stratégiai bizonytalanságot sugall. Ezzel szemben Németországban négy vezérkari főnök (idősebb H. Moltke, A. Waldersee, A. Schlieffen, ifjabb H. Moltke = az idősebb unokaöccse) 53 éven át készíthette, módosíthatta, a politikai helyzetnek megfelelően átdolgozhatta a haditerveket!²²

Maurice Paléologue Franciaország oroszországi nagykövete például lesújtó

¹⁹ *Мошенский, Сергей Захарович*: Рынок ценных бумаг Российской империи. Москва, 2014. 192, illetve a 192. oldalon lévő 541. lábjegyzet adatai

²⁰ *Белова, Ирина Борисовна*: Первая мировая война и российская провинция. 1914 – февраль 1917 г. Москва, 2011. 29–33, 49.

²¹ *Головин*, 2001. 33.

²² *Головин* 2001. 30.

véleményt formált a birodalom főstratégájáról, Szuhomlinovról. „Nyugtalanító személyiség ez a Szuhomlinov tábornok! Hatvanhat éves, s egy nálánál harminckét évvel fiatalabb nő uralkodik rajta; okos, ügyes, agyafűrt férfi, a cárral szemben alázatoskodó, barátja Raszputyinnak; csirkefogók veszik körül, akiket intrikáiban s visszaéléseiben hasznosít; [...] arca alattomos, a szeme örökké bizalmatlan pillantásokat lövell nehéz, ráncos szemhéja alól; nem sok embert ismer, aki első látásra ilyen kevéssé volna bizalomgerjesztő.”²³ Szuhomlinov, aki 1908–1909-ben vezérkari főnök, 1909–1915 között hadügyminiszter volt, a háború megindításakor erősen vágyakozott a legfőbb parancsnoki = generalisszimu-szi előléptetésre, sőt bizott is annak elnyerésében. A cári kegy viszont Nyikolaj Nyikolajevics nagyhercegre, a cár nagybátyjára mosolygott. A hadügyminiszter szinte őrzöngött a döntés után, s ez nagyon árthatott a közös ügynek – Paléologue szerint –, mert Szuhomlinov „sajnos, bosszúálló ember.”²⁴

²³ *Paléologue* 51.

²⁴ Uo. 38. Szuhomlinov, Vlagyimir Alekszandrovics (1848–1926): 1861-ben a vilnai kadetiskola növendéke, de az iskolát az 1863. évi lengyel felkelés miatt áthelyezték Pétervárra. Befejezése után, 1867-ben Varsóban kezdte meg katonai szolgálatát a cári ulánus testőrgárda ezredénél. 1871-ben sikeres felvételi vizsga után három éven keresztül a vezérkari akadémián tanult, amelyet első osztályú minősítéssel, illetve ennek megfelelően törzskapitányi ranggal fejezett be. Beosztása a cári vértés testőrgárda zászlóaljának parancsnoka. Az 1877–1878-as orosz–török háború résztvevője; a bolgár fronton harcolt, de fekete himlőben megbetegedett, és kórházhoz szállították haza. Felépülése után a vezérkari akadémián, elsősorban a lovassági taktika elméletét és gyakorlatát oktatta. 1884-ben a Suwałkiban (Lengyelországban) állomásozó pavlográdi dragonyos ezred parancsnoka, de két év múlva már a lovassági tisztí iskola parancsnoka 12 éven keresztül. Az oktatáson kívül tankönyveket írt, s folyóiratokban publikált (Военный сборник, Русский инвалид). 1890-ban a tábornokok sorába lépett, 1897-ben pedig az 1. dragonyos, 1. ulánus, 1. huszár, 1. kozák ezredből álló 10. lovashadosztályt vezeti. Útja a harkovi állomáshelyről a kijevi katonai körzet törzsfőnöki, parancsnokhelyettesi, majd 1904-ben a parancsnoki beosztásba vezet. Az 1905-ös zavargások után a kijevi–podóliai–vollíniai összevont régió kormányzó-tábornoka (polgári és katonai irányítással). 1908-ban vezérkari főnök, 1909. március 11. – 1915. június 13. között az Orosz Birodalom hadügyminisztere. Minisztersége idején számos hadseregreform kezdeményezője. Az orosz tartalékos állományt német mintára szervezte meg, s gondoskodott kiképzésükről. Ebben a periódusban jelennek meg az orosz hadseregben a technikai újítások: repülőgépek és a katonai szállítójárművek. Ekkor rendszeresítik a lövészeszerekben a géppuskákat stb. A korszerűsítés anyagi fedezetéért szinte közelharcot vívott Kokovcov pénzügyminiszterrel. A cárnál a Balkán-háborúba való belépést szorgalmazta, mondván: minél hamarabb bekapcsolódik a háborúba Oroszország, annál nagyobb előnye származik belőle. De Kokovcov, már miniszterelnökként, II. Miklós cárt korábban adott támogató válaszána visszavonására kényszeríti. 1915-ben a fronton mutatkozó kritikus lőszerhiányért Szuhomlinovot okolják; II. Miklós cár előbb leváltotta a miniszteri posztról, 1916 márciusában pedig a katonai szolgálatteljesítés alól is felmentette. Egy hónap múlva letartóztatták, és közel fél éven keresztül a Péter-Pál erődben tartották fogva, majd a kényszerintézkedést házi őrizetre enyhítették. A korrupció és sikkasztás vádpontokon alapuló per 1917. augusztus–szeptemberben zajlott; az egykori

Golovin, Nyikolaj Nyikolajevics (1875–1944) altábornagy, aki 1914 előtt a vezérkari akadémia tanára volt, és az 1917. évi forradalmak miatt a franciaországi emigrációt választotta, Szuhomlinovot tudatlan, felelőtlen és könnyelmű embernek jellemezte. Katonai tapasztalatait a „régmúltból” szerezte, a modern hadakozás lényegét nem értette. Olyan ember volt – Golovin lesújtó véleménye szerint –, aki a szakadék szélén járt, de a szakadékot nem vette észre. S egy ilyen ember, s hadügyminiszter alárendeltségébe tartozott a Vezérkari Főnökség!²⁵

A felső hadvezetés sem volt mentes az ellentétéktől. Például 1914 augusztusában az északnyugati fronton indítandó támadás kérdésében sem volt egységes álláspont. Zsilinszkij, Jakov Grigorjevics²⁶ frontparancsnok (1853–1918) és Januskevics, Nyikolaj Nyikolajevics vezérkari főnök kifejezetten elleneztek a Szamszonov-hadsereg támadását Kelet-Poroszországban. Azzal érveltek, hogy az orosz csapatok szétszórtsága megnehezíti a frontra való juttatásukat, s a hadsereg biztos vereség vár. Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg generalisszimusz

---

hadügyminisztert határozatlan idejű kényszermunkára ítélték, amelyet később börtönbüntetésre váltottak át. Az októberi forradalom győzelme után a 70 év felettiekre vonatkozó amnesztiával szabadult, s Finnországba, majd Németországba emigrált. Itt írta meg visszaemlékezéseit. 1926-ban Berlinben hunyt el. Katonai pályafutása alatt a legmagasabb állami kitüntéseket kapta, közöttük a Szt. György, Szt. Anna, Szt. Vlagyimir, Szt. Szaniszló stb. érdemrendek különböző fokozatait. A 21, főleg balkáni országok kitüntetései mellett egzotikusnak hat a buharai (III. Sándor cárról elnevezett „Nap-Sándor”), a mongol („Ékköves bot”), a kínai („Kettős Sárkány”), a perzsa („Oroszlán és Nap a gyémántokkal”) elismerés.

²⁵ *Головин*, 2001. 29.

²⁶ Zsilinszkij, Jakov Grigorjevics (1853–1918): lovassági kadétiskolában szerezte katonai képzettségét, 1879-ben hadnagy rendfokozatot kapott. Az ambiciózus, tehetséges csapattiszt 1883-ban kitűnő eredménnyel végezte el a vezérkari akadémiát, s a vezérkarnál kapott beosztást. 1898-ban ezredesi rangban a spanyolok oldalán katonai szakértőként dolgozott Kubában a spanyol–amerikai háború idején, 1899-ben a hágai nemzetközi békekonferencián az orosz delegáció tagja. Az orosz–japán háború kitörése előtti években a nyezsini dragonyosezred parancsnoka, majd 1904-ben a Távol-Keletre irányítják. 1905 januárjától a hadügyminiszter közvetlen munkatársa, stratégiai szakértő. A Japántól elszenvedett vereség után előbb lovassági hadosztály-, 1907-ben már hadtestparancsnok. A tábornoki rendfokozatot 1910-ben nyerte el. 1911–1914 között vezérkari főnök. Vezetésével készült el az 1910. és 1912. évi mozgósítási terv, amely alapján 1914-ben Oroszországszerte végrehajtották a mozgósítást. Mivel Oroszország elsőszámú stratégiai iránya Németország = Kelet-Poroszország – a varsói katonai körzet megindulási hellyel – volt, 1914 tavaszán Zsilinszkij az északnyugati front főparancsnoki megbízatását kapta. Közvetlen alárendeltjei Rennenkampf, Pavel Karlovics (az 1. hadsereg parancsnoka) és Szamszonov, Alekszandr Vasziljevics (a 2. hadsereg parancsnoka) lettek. A „gumbinneri győzöt, de a tannenbergi veszteszt” a kelet-poroszországi kudarc után felmentették; 1915–1916-ban az antant párizsi tanácsában tevékenykedett. Az októberi forradalom után emigrálni próbált. 1918-ban tisztázatlan körülmények között életét veszítette. Nem kizárt, hogy vöröskatonák végezték ki – vvmirv.shpl.ru/zhilin.html; encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/history_department/more.htm?id=11594505@SD_Employee (2014. dec. 27.)

is azonosult azzal a nézettel, hogy Oroszország erkölcsi kötelessége a támadó hadművelet, hiszen a franciáknak adott szó becsületbeli ügy. Így az offenzíva alapvető feltételeinek hiányában adta ki a támadó parancsot.²⁷

II. Miklós cár a négy hadsereget (3., 4., 5., 8. számúakat) magába foglaló dél-nyugati front főparancsnokságát 1914-ben a térség legjelentősebb katonai körzetének (a kijevi) parancsnokára, Ivanov, Nyikolaj Judovics²⁸ tüzérségi tábornokra (1851–1919) bízta. A galíciai hadműveletek egységei az alábbiak voltak:

a 4. hds. Evert, Alekszej Jermolajevics gyalogsági tábornokkal (1914–1915) az élen: Ivangorod (ma: Dęblin kisváros Lengyelországban) – Lublin bázisokra támaszkodva,

az 5. hds. Pleve, Pavel Adamovics lovassági tábornok (1914–1915) irányításával: Breszt-Litovszk – Chelm – Kovel erődített helységekre alapozva,

a 3. hds. Ruzszkij, Nyikolaj Vlagyimirovics gyalogsági tábornok (1914. július–szeptember) vezetésével: Rovno – Dubno térségében összpontosítva,

a 8. hds. Bruszilov, Alekszej Alekszejevics lovassági tábornok (1914–1916) vezényletével: Proszkurov (ma: Hmelnickij városa Ukrajnában) megindulási körzettel.²⁹

Oroszország hadterve is, akárcsak Németországé és az Osztrák–Magyar Mo-

²⁷ *Paléologue* 60.

²⁸ Ivanov, Nyikolaj Judovics (1851–1919): a katonacsalád fia kadétiskolában és a pétervári katonai gimnáziumban szerezte alapismereteit, majd a tüzérségi főiskolán sajátította el a szakismereteket. Rátermettségét és szakértelmét több háborúban is bizonyította: az 1877–1878. évi harcokat több magasrangú kitüntetéssel fejezte be, 1884-ben már ezredes. Az átlagot messze meghaladó képességeiről, de cárhű megbízhatóságáról is tanúskodik 1890. évi beosztása. A Pétervár tenger felőli védemét ellátó Kronstadt parancsnoki kinevezése mindenképpen az erődítéstudományban való elmélyültségéről tanúskodik. 1894-ben vezérőrnagy, 1901-ben, altábornagy. Az orosz–japán háború valamennyi szárazföldi csatájában részt vesz, s a katonai vereség nem a tüzérségen múltott. A háború befejeztével újra Kronstadt erődváros parancsnoka, ő veri le a matrózok felkelését is 1906-ban. Két év múlva tüzérségi tábornoki rendfokozatban a kijevi katonai körzet parancsnoka. Ebben a beosztásban dolgozott 1916 márciusáig, amikor is helyét Bruszilov lovassági tábornok vette át. Az 1915. évi galíciai sikerekért, főleg Lemberg (Lvov, Lviv) bevételéért a legmagasabb katonai kitüntetést, a Szt. Vlagyimir rend I. fokozatát a kardokkal adományozták neki. Az 1917. februári és októberi forradalom eseményei a monarchia visszaállításának a szükségességét erősítették fel benne. A kijevi és a harkovi központtal szerveződő Déli Hadsereg kiszemelt parancsnoka, de mégis a Kornjilov és az Alekszejev tábornokok vezette Önkéntes Hadsereghez csatlakozott. A vörösök és a fehérek polgárháborújába érdemlegesen nem kapcsolódhatott be, mert 1919. január végén az odesszai tifuszbajrány áldozatául esett. www.hrono.ru/biograf/bio_i/ivanov_ni.php; russify.ru/text/nagrady1/101_3.htm; (2014. december 27.)

²⁹ Hajdu Tibor: Az orosz vezérkar 1910–1913-as tervei az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország elleni támadásra c. tanulmányának nagyszerűen szerkesztett térképei. In: *Történelmi Szemle* 2014/2. 324–328.

narchiáé, a megjelölt hadászati célok rövid idő alatti végrehajtásán nyugodott. A haditerv élesben való kipróbálására, az északnyugati és a délnyugati frontok feladatainak begyakorlására 1914. április 20–24/május 2–6. között nagyszabású hadgyakorlatot tartottak Ivanov tábornok katonai körzetében. A „hadijáték” feltételezett szituációja az volt, hogy Németország fő erőit Franciaország ellen veti be, kelet-poroszországi 10 harcoló + 11 tartalékos hadosztályával pedig a Közép-Nyeman (Grodno) vidékén fog támadólag fellépni azért, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia Breszt–Kobrin (ma: Belorusz) irányába mért főcsapását elősegítse. Hogyan reagáljon Oroszország ebben az esetben? Az orosz vezérkar mindkét irányba támadó hadműveleteket tervezett. Kelet-Poroszországban azért, hogy a francia frontról minél több német erőt vonjanak el, a délnyugati fronton viszont azért, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia támadását hatástalanítsák a Galíciára (Lemberg, Lvov) mért összpontosított csapással.³⁰ A hadgyakorlat északnyugati frontjának főparancsnoksága két személy (a 2. hadsereg parancsnoka, Trautenberg helyett Szamszonov, a 2. hds. Törzsfőnöke, Leontyev helyett Posztovszkij) kivételével ugyanazok voltak 1914. augusztus–szeptemberben, a tragikus vereség idején is.

Az 1914-es kijevi hadgyakorlat tapasztalatait a legfelső katonai parancsnokság pozitívnak értékelte, valójában azonban súlyos mulasztásokat nézett el. Sőt – Golovin értékelésében –, „stratégiai bűnöket” követett el elsősorban Szuhomlinov hadügyminiszter és Zsilinszkij frontparancsnok. Ez utóbbi bűne fokozottabban esik latba, mert engedve például Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg elvárásának („a franciáknak adott szó kötelez”), ellentámadást rendelt el a túlerőben lévő németek támadásával szemben. 21 német hadosztály ellenében az oroszok csak 18 hadosztályt tudtak kiállítani, a németek 240 ütegének tüzét csak 150 orosz ágyú viszonzhatta. De a Mazuri-tavaknál elszenvedett szörnyű vérvesztésnek mélyebben keresendő okai voltak – állítja Golovin. Több körülmény helytelen értelmezésén túlmenően alapvetően két területen észlelhető mulasztásokat említ az egykori vezérkari főtiszt. Egyrészt az orosz katonák harcra való szisztematikus felkészítése, harckészültsége és harcra vetetősége messze nem felelt meg a modern követelményeknek, amit nemcsak az 1914. évi hadgyakorlat alapján, de a német katonák kiképzése, a német tartalékosok foglalkoztatása stb. összevetésében is vizsgált Golovin. Másrészt az orosz hadvezetők a front és a hátsószág elválaszthatatlan együttműködésére (a front szükségleteinek folyamatos ellátására, a szállítási kapacitás megtervezésére, növelésére) – ami a 19. századi háborúkban nem jelentett problémát – nem fordítottak kellő figyelmet. A szűk látókörű, a hagyományos hadviseléstől el-

³⁰ Головин, 1926. 39–40.

szakadni képtelen katonai döntéshozók „stratégiai bűneiért” Oroszország értelmetlen véráldozattal fizetett.³¹

Szabó József hadtörténész *Az első világháború II. – ahogyan a háborút elképzelték* című tanulmányában³² jogosan mutat rá a hadakozó felek alapvető tévedésére: „A többmilliós hadsereggel felvonuló kontinentális nagyhatalmak (Németország, Franciaország, Oroszország, Osztrák–Magyar Monarchia) hadászati tervére és ennek megfelelően a mozgósítás rendszerére és a mozgósított haderő fegyverzetére, kiképzettségére és csoportosítására jellemző volt, hogy a megvívandó háborút a XIX. századi európai háborúk – méreteiben rendkívül felfokozott – ismétlődéseként fogták fel. Alig vették figyelembe az orosz–japán háború újszerű tapasztalatait, sőt azt a téves következtetést vonták le, hogy a fegyverzet növekedése a háború gyorsabb befejezéséhez vezet. A tüzérséggel és lovassággal támogatott gyalogság előnyomulásán, rohamain, egy hatalmas támadás átütőerején dől el minden, rövid idő alatt. Mind a négy nagyhatalom néhány hetes, legfeljebb néhány hónapos támadó háborúra készült fel.”

Ezért a súlyos hadászati baklövésért mindegyik háborús résztvevő megfizetett, ki ilyen, ki olyan mértékben. Oroszország vesztesége, mint a leggyengébb gazdasági alappal, de a legnagyobb embertartalékkal rendelkező ország talán a legdrágábban fizetett a hibás haditervekhez való merev ragaszkodásáért.

³¹ Uo. 41–43.

³² Szabó József: <http://www.masodikvh.hu/erdekessegek/elozmenyek/1420-az-első-világháború-ii-ahogyan-a-háborút-elképzelték> (letöltve: 2014. december 27.)